

תקציר

מחקר זה עוסק בהגותו של השיח' מחמד אל-ע'זאלי אל-סקא (1917-1996) בסוגיות הנוגעות לקשרים בין דת, חברה ומדינה. אל-ע'זאלי היה אחד מפוסקי ההלכה והתיאולוגים האסלאמיסטים המרכזיים והפוריים במצרים במחצית השנייה של המאה ה-20. המחקר בוחן את משנתו הרעיונית של אל-ע'זאלי, את המקורות שהשפיעו עליה, את ההקשרים שבמסגרתם עוצבה ואת התפתחותה.

אל-ע'זאלי נולד ב-22 בספטמבר 1917 במצרים. בבחרותו פנה ללימודי דת באוניברסיטת אל-אזהר בקהיר. ב-1941 השלים תואר ראשון (עאלמיה) בלימודי הטפה והדרכה (עונה וארשאד), וב-1942 השלים גם תעודת הוראה באותה אוניברסיטה. בהיותו בן עשרים, הצטרף אל-ע'זאלי לתנועת "האחים המוסלמים" והפך לאחד מתלמידיו המובהקים של חסן אל-בנא, מייסד התנועה.

בתוך שנים בודדות הצליח אל-ע'זאלי להפוך לאחד מאנשי השורה הראשונה ב"אחים המוסלמים". חרף מעמדו הבכיר הוא הודח ב-1953 מהתנועה לאחר שקרא תיגר על מעמדו של המדריך הכללי השני, חסן אל-חציבי. עזיבת התנועה אפשרה לו לבטא את רעיונות היסוד האסלאמיסטיים – כלומר, שיש לכונן מחדש את ההלכה כמסגרת-חיים כוללת וחובקת-כל – בחופשיות ובתהודה גדולים יחסית לעומת הנותרים בתנועה, שנרדפו בידי משטר נאצר, אך בה בעת כפתה עליו מגבלה מהותית: היה עליו להישמר לבל יחצה באופן בוטה את הקווים האדומים של המשטר המצרי. אל-ע'זאלי השתלב בממסד הדתי ונשא במספר תפקידים בכירים במשרד ההקדשים המצרי. הוא הרבה להפיץ את הגותו ברחבי העולם הערבי ובאירופה, עת שימש במשך עשור מרצה אורח באוניברסיטאות שונות בסעודיה, קטאר ואלג'יריה.

החל משנות השמונים זוהה אל-ע'זאלי כאחד ממנהיגיו של זרם חסטיה, שינק את יסודות משנתו מהמודרניזם האפולוגטי של ג'מאל אל-דין אל-אפעי'אני, מחמד עבדה ומחמד רשיד רצי'א, והקפיד לשמור על עצמאות ארגונית מתנועת "האחים המוסלמים", חרף הזיקה הרעיונית למצעה. זרם זה קרא להחייאת המחשבה והפעולה האסלאמית ולכינון ההלכה כמסגרת מחייבת עבור כל תחומי החיים על בסיס הקביעה כי קיימת הלימה בין היסודות "החיוביים" של המודרנה לבין האסלאם. חסטיה לא התאגדה כתנועה ממוסדת, אך ההוגים המרכזיים שלה, ובהם תלמידו החשוב ביותר

של אל-ע'זאלי, השיח' יוסף אל-קרצ'אוי, פרסמו ספרים ומאמרים והקימו ארגונים שהדהדו מארג רעיוני כולל שמהווה בסיס אידיאולוגי רחב לממשיכי דרכם.

מחמד אל-ע'זאלי פרסם בחייו שישים ספרים וכמה מאות מאמרים עיתונאיים. פרט לאלה, כמה עשרות דרשות שלו הוקלטו. מחקר זה מעיין באופן שיטתי ופרטני במכלול חיבוריו, כדי לעמוד על התפתחות משנתו ברצף הזמן. לבחינה זו התווסף עיון השוואתי קונטקסטואלי, איכותני אך נרחב מבחינת היקפו ורצף הזמן שעל פניו הוא מתפרש, בחיבורים מרכזיים של מוריו הרחנניים של אל-ע'זאלי, של שותפיו הרעיוניים ושל מתנגדיו העיקריים.

זוהי ביוגרפיה אינטלקטואלית – חיבור הבוחן רעיונות מרכזיים של אדם, שמילים היו נשקו העיקרי. המחקר סוקר את הגותו של אל-ע'זאלי לאורך השנים שבהן פעל, מסוף שנות הארבעים ועד למותו ב-1996, ומנתח את השינויים שחלו בה בזיקה לנסיבות חייו ולתמורות שהתחוללו בסביבתו. על אף שבשאלות היסוד הנוגעות למעמד האסלאם בחברה ובמדינה הגותו של אל-ע'זאלי היתה מגובשת עוד מנעוריו ועד ליום מותו, התפתחויות בחייו האישיים, בתנועת "האחים המוסלמים", במצרים, בעולם הערבי ובזירה הבינלאומית, חידדו נקודות מסוימות ויצרו דגשים שונים, והביאו אותו לפתח, לעדן ולשכלל את עמדותיו.

סקירת הגותו לאורך חייו, תוך התייחסות לאופנות אידיאולוגיות מתחלפות, להתפתחויות שונות במארג הכלכלי-חברתי-פוליטי של מצרים, וכן לביוגרפיה שלו, מאפשרת לבחון את האופן שבו התאים אל-ע'זאלי את חזון "ההתעוררות האסלאמית" (אל-צ'וה אל-אסלאמיה) לשינויים מקומיים, אזוריים וגלובליים, וכיצד הטמיע רעיונות חדשים בחזונו זה. התמודדותו של אל-ע'זאלי עם אתגרי המודרנה חושפת את העקרונות במשנתו, שלשיטתו מאפשרים לאסלאם להכיל שינויים רעיוניים ואידיאולוגיים בקנה מידה עולמי. כמו כן, היא שופכת אור על האופן שבו חסטיה יצרה הקשרים אסלאמיים למושגים "חיצוניים" לאסלאם, דוגמת דמוקרטיה וזכויות אדם; על הדיאלקטיקה בין חסטיה להאביה; וכן על האופן שבו השכילו הוגים אסלאמיסטים להשתלב ולהשפיע על השיח הציבורי מבלי "לשבור את הכלים" אל מול המשטר.

מסקנתו המרכזית של המחקר היא שאל-ע'זאלי היה גורם מקשר בין תפיסות רעיוניות שונות באסלאם, שלב ביניים בין ההוגים המודרניסטים-האפולוגטים לבין הוגי חסטיה. הוא הפנים את החידושים של המודרניזם-האפולוגטי, ינק את משנת "האחים המוסלמים" ואימץ את הכלים שהניחו לדורות הבאים כדי לסגל באמצעותם את האסלאם לצורכי הזמן; התאים אותם לזמנו, פיתח אותם והרחיב את תחומי ההלכה והדעת שבהם ניתן לחדש באסלאם; והניח בסיס תאולוגי-

הגותי לזרם *הסטיה*. בכך תרם אל-עזאלי להתגבשות מענה אסלאמיסטי לאתגרי המודרנה וליהתעוררות האסלאמית" (*אל-צחנה אל-אסלאמיה*) במאה ה-20. תרומה זו סייעה להוגים אסלאמיסטים אחרים להשפיע על שיח פוליטי וחברתי שגבולותיו ויסודותיו השתנו תכופות.

מבנה העבודה

העבודה כוללת פרקי הקדמה וסיכום, פרק רקע היסטורי-ביוגרפי ושלושה פרקים מרכזיים שבוחנים באופן שיטתי וכתובות את מכלול הגותו של אל-עזאלי בסוגיות הבאות: משטר ודמוקרטיה, כלכלה וחברה ומעמד האישה. אלה יוצרים מארג המאפשר לבחון כיצד התפתחה תפיסתו של אל-עזאלי, ביחס לכתיבתו הקודמת וביחס להוגים אחרים, בסוגיות שבהן השקיע את עיקר מאמציו האינטלקטואליים. הפרקים המרכזיים מבחינים בין הגותו המוקדמת של אל-עזאלי, זו שראתה אור בשנות הארבעים והחמישים, להגותו המאוחרת, שחלק הארי שלה פורסם החל משנות השמונים. החלוקה לא נכפתה על כתביו באופן מלאכותי כאילוץ מחקרי, אלא היא נובעת מכך שאל-עזאלי היה פורה במיוחד בשתי תקופות אלו, המקבילות לתמורות הביוגרפיות בחייו: תקופת חברותו בתנועת האחים המוסלמים, והתקופה שבה תרם לגיבושו של זרם *הסטיה* כזרם מובחן.

פרק ההקדמה מוקדש ליצירת מסגרת מושגית ותאורטית, ועל כן הוא סוקר את יבולו ההגותי של אל-עזאלי ממעוף הציפור. לאחר מכן מציג הפרק את השיח המחקרי הקיים ואת האופן שעבודה זו מוסיפה עליו.

הפרק הראשון סוקר את הביוגרפיה של אל-עזאלי על רקע אירועים היסטוריים בסביבתו, והתפתחויות רעיוניות באסלאם שהיתה להם השפעה על הגותו. בין היתר הוא בוחן את מקומו של אל-עזאלי ביחס להגות המודרניסטית-האפולוגטית, לתנועת "האחים המוסלמים" ולזרם *הסטיה*. לבסוף, הפרק מעלה תהיות שהמחקר מתעתד להציע להן תשובה: האחת עוסקת בטענה באשר להשתייכותו של אל-עזאלי לזרם *הסטיה*; השנייה, מתודולוגית, עוסקת בקושי לאמוד את מידת השפעתו של אל-עזאלי על החברה והפוליטיקה במצרים בפרט ובעולם הערבי בכלל.

הפרק השני בוחן את תפיסתו של אל-עזאלי בנושאי משטר ודמוקרטיה. הפרק מורכב משני חלקים. המרכזי שבהם מוקדש לסקירת יחסו של אל-עזאלי לדמוקרטיה ולצורת המשטר הראויה. החלק הנוסף עוסק בסוגיה של זכויות האדם והאזרח במשנתו. הגותו המוקדמת של אל-עזאלי בנושא סדרי המשטר הראויים על פי האסלאם נכתבה בשנים שלפני מהפכת "הקצינים החופשיים", עת התקיים במצרים פולמוס נרחב באשר למקומה של הדת בפוליטיקה. טענתו של אל-עזאלי בספר

מן הנא נעלם היתה כי משטר אסלאמי הוא ערובה למניעת עריצות פוליטית. ספר זה נכתב כתגובה לספר מן הנא נבדא של ח'אלד מחמד ח'אלד, חכם הלכה אף הוא, שתמך בהפרדת דת ומדינה מחשש שתוצאתו של משטר אסלאמי הפוכה מזו שלה ייחל אל-ע'זאלי. בספר נוסף מתקופה זו, אל-אסלאם ואל-אסתבדאד אל-סיאסי, פיתח אל-ע'זאלי את רעיונם של המודרניסטים-האפולוגטים, שלפיו השורא היא תפיסה אסלאמית שמבטיחה את ריבונות העם. חידושו המרכזי של אל-ע'זאלי היה שהשורא אינה רק מועצה שתפקידה לייעץ לשליט, אלא כזו שמחייבת אותו בהחלטתה. אל-ע'זאלי נמנע מהשוואת השיטה הפוליטית שעליה הורה האסלאם להבנתו עם שיטות זרות אחרות, וראה במשטר שנובע מן האסלאם שיטה קוהרנטית וייחודית. יחד עם זאת, פרטיה של שיטה זו נותרו מעורפלים.

בשנות השמונים חל מפנה בהגותו של אל-ע'זאלי ביחס לדמוקרטיה. לא זו בלבד שטען שאסלאם ודמוקרטיה עולים בקנה אחד, הוא אף גרס שהמערב למד (ועיוות) את המשטר הדמוקרטי מהאסלאם. אל-ע'זאלי עמד על המגבלות הכרוכות בהפיכתו של הקוראן לחוקת-מדינה, אך פתר את האתגר בקביעה ששימוש במנגנון המצלחה (ההגנה על מטרות-העל של ההלכה, המצדיקה בנסיבות מסוימות את השעיית חוקי האל) מגמיש את השריעה ומכפיף אותה לאינטרס הציבורי. ניתוח של כתביו בסוגיה זו מעלה שאל-ע'זאלי לא הצליח להציג טענה זו באופן קוהרנטי.

אל-ע'זאלי נדרש לסתירה שבין חוקי האסלאם לתפיסות הומאניסטיות שקיבלו תוקף אוניברסאלי ב"הכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם". הוא נמנע מלעשות שימוש במסד ההגותי, שהוא עצמו טען בזכותו, שמאפשר לחדש בהלכה ולהתאים את השריעה לנורמות מוסריות משתנות, כפי שעשו ממשיכי דרכו דוגמת יוסף אל-קרצ'אוי. תחת זאת, אל-ע'זאלי בחר בטיעונים אפולוגטיים קלאסיים המצדדים במערכת המוסר שכופה האסלאם ורואים בה בעלת יתרונות רבים מכוח היותה מתת אל.

הפרק השלישי דן בהגותו הכלכלית והחברתית של אל-ע'זאלי. משימת חייו היתה להנחיל את התפיסה, כי האסלאם הוא מסגרת מחייבת וכוללת בכל תחומי החיים, וכי יש בו להציע מענה טוב יותר מכל השקפה אחרת לאתגרי העידן המודרני. כתיבתו בסוגיות כלכליות היתה אחד הביטויים המרכזיים של תפיסה זו. אמנם אל-ע'זאלי התמיד בכתיבה שעניינה הצגת הפתרון של האסלאם בסוגיות כלכליות וחברתיות לאורך כל חייו, אולם הוא עשה זאת בשני פרקי זמן עיקריים.

פרק הכתיבה הראשון והמשמעותי יותר של אל-ע'זאלי בסוגיות כלכליות היה בצעירותו, בסוף שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים. פרק הכתיבה השני היה משנות השמונים ועד למותו ב-1996.

בעוד שבסוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים הקדיש אל-ע'זאלי את עיקר מאמציו האינטלקטואליים לדחיית הקומוניזם, שהיה בשיא השפעתו הרעיונית בעולם הערבי, ולהדגשת הפתרון שמציע האסלאם לתחלואיה של מצרים, בכתיבתו המאוחרת יותר, בעיקר מראשית שנות התשעים, הוא תיאר את כישלון הקומוניזם כהוכחה למפלתן הבלתי נמנעת של אידיאולוגיות שאינן האסלאם.

תפנית זו משקפת את השינויים במעמדו הגיאוגרפי של הקומוניזם, ובכוח המשיכה שהיה לו בחברה המצרית. שני החלקים בוחנים את הגותו של אל-ע'זאלי בסוגיות כלכליות וחברתיות תוך הצגת ההקשר האינטלקטואלי וההיסטורי שבתוכו היא נכתבה.

הפרק הרביעי עוסק בהגותו של אל-ע'זאלי בנושא מעמד האישה. סוגיית זו בלטה בכתיבתו של אל-ע'זאלי לאורך שלוש תקופות בחייו. בראשית שנות החמישים, על רקע מה שהוא ואחרים בתנועת "האחים המוסלמים" פירשו כמגמות מסוכנות של פריצות, הוא התמקד בקריאה לחזרה לסדרים מסורתיים – בראש ובראשונה, חבישת כיסוי ראש. עם זאת, הריאקציה שתבע היתה מוגבלת: הוא לא דרש שנשים יחזרו לחבוש כיסוי פנים או ידירו את רגליהן ממוסדות החינוך.

בשלהי שנות השבעים, בעקבות רפורמות שהובילה אשתו של נשיא מצרים, ג'האן סאדאת, ושפגעו במעמדם של בתי הדין השרעיים, התייצב אל-ע'זאלי – בפעם השנייה בסך הכול בחייו – כמתנגד מובהק של המשטר. ואילו מאמצע שנות השמונים, בין השאר בעקבות שהותו בסעודיה ובעקבות חששו מהתפשטותן של תפיסות מגדריות ו**האביות** במצרים, הפך אל-ע'זאלי לקול מובהק המזהיר מפני גישות המדירות נשים וכופות עליהן צניעות-יתרה. המכלול של כתיבתו בסוגיה זו, על דגשיה השונים, היה נדבך מרכזי בהתגבשות *הסטיה* כזרם מובחן באסלאם, כפי שהתגבש סמוך למותו של אל-ע'זאלי, זרם המתרה מפני התמערבות מצד אחד ומפני דוגמטיות ליטרליסטית מצד אחר, ומטפח דימוי של אסלאם שהוא דרך אמצע מאזנת והרמונית, שאינו מפריז בזכויות שהוא מקנה לקבוצות שונות באוכלוסייה אך גם אינו ממעיט בהן.